

HORVÁTH GÉZA

Elvágyódás és/vagy honvágy a német romantikában¹

„Persze hogy csak vándor vagyok, zarándok e Földön! Ti talán többek vagytok?” (GOETHE 1983, 80).

„Ha szemeteket merően az égre csavarjátok, sohasem téveszti-tek el utatokat, mely hazátokba visz” (NOVALIS 1985, 76).

Boldog vágyakozás a végtelenre avagy a korai romantikus poézis üdvígérete: Novalis: Heinrich von Ofterdingen (1802)

„Hová megyünk hát?” (NOVALIS 1985, 134) – kérdezi Heinrich Zyanét a romantikus poézis birodalmába beavató útján Novalis *Heinrich von Ofterdingen* című regénytöredéke második részében, amire a lány, akinek a neve – búzavirág – a keresett kék virágra utal, ezt feleli: „Mindig hazafelé” (NOVALIS 1985, 134). Ez a szállóigévé vált idézet korrespondál – többek között – Novalis egy másik, ugyancsak híres töredékével, mely szerint a romantikus filozófia lényege a vágyakozás, hogy az ember az élet, sőt az univerzum minden pontján, az itt-létben és a Létben egyaránt otthonosan érezze magát: „A filozófia voltaképp honvágy – ösztönző erő, hogy mindenütt otthon legyünk” (NOVALIS 1960, 434, ford. tőlem: H. G.), írja Novalis az *Allgemeines Brouillon*-ban (1798/1799), ám itt a filozófia még a szó eredeti értelmében a bölcsesség szeretetét jelenti, és éppúgy a romantikus ösztömvészethez tartozik, mint például a vallás, ami Schleiermacher szerint „nem más, mint a végtelen iránti érzék és ízlés” (SCHLEIERMACHER 2000, 32). Novalis regénye azonban Goethe *Wilhelm Meister* című regényére is reflektál, mégpedig a romantikus poézis-konceptió szellemében, amit Friedrich Schlegel a híres 116. Athenäum-töredékben, a romantikus poézis manifesztumában fogalmazott meg:

¹Jelen tanulmány kisebb változtatásokkal először németül 2016-ban hangzott el a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar Német és Holland Nyelvű Kultúrák Intézete Német Nyelv és Irodalom Tanszék rendezésében megtartott *Inspirationen III. Wege* című nemzetközi konferencián. Nyomtatásban: HORVÁTH 2019.

„A romantikus költészet progresszív egyetemes poézis” (SCHLEGEL/SCHLEGEL 1980, 280). Ezzel a gondolattal kezdődik a fragmentum, és azt hirdeti, hogy a Mindenséget átfogó poézis örökösen a levés/változás/alakulás (Werden) állapotában van, és sohasem teljesülhet be. A fragmentum, a töredékesség, a sosem teljes és Egész ezért a korai romantikus poézis legadekvátabb formája, mert az Egész, a Végtelen és Örök teljességében, vagyis egyetemességében tökéletlen költői eszközökkel megragadhatatlan, legfeljebb csak sejtetheti azt. A jénai korai romantikusok által esztétikai szférába emelt filozófiai eszme az állandó levést (Werden), úton levést hangsúlyozza, és a vágyakozást „egy maradandó, biztos világ, nyájas útmutatás, vigasztaló ismeretség” (NOVALIS 1985, 19), röviden: a Lét után.

Heinrich ezért keresi a kék virágot. A Novalis korai halála miatt befejezetlen regény a szerző terve szerint két vagy három részből állt volna: az első, befejezett rész címe *A várakozás*, a töredékes második részé *A beteljesülés* és a harmadik részé *Az üdvözülés* lett volna (KLUCKHOHN 1960, 62sk., ford. tőlem: H. G.). Novalis egy 1800. február 25-én kelt levélben számol be erről barátjának, Ludwig Tiecknek: „2 kötet lesz [...]. Az egész a poézis apoteózisa. Heinrich von Afterdingen az 1. részben költővé érik – és a Másodikban költőként megdicsőül” (KLUCKHOHN 1960, 62sk., ford. tőlem: H. G.). A regény első részében Heinrich északi – atyai – szülővárosából anyjával és néhány kereskedő kíséretében útra kel a déli Augsburgba, anyja szülővárosába. E konkrét út során Heinrich megismerkedik a romantikus poézis legfontosabb komponenseivel, majd Augsburgba érve találkozik Klingsohrral, a költőfejedelemmel, és eljegyzi Klingsohr lányát, Mathildét. Az első rész Klingsohr meséjével végződik, melyben a várakozás allegorikusan beteljesül, sőt megvalósul az apoteózis is. A mese teszi lehetővé az átmenetet – egyfajta transzcendenciát – egy magasabb szférába, még ha Heinrich egy ideig az elhalt Mathilde kíséretében a földön időzik is. A második részben Heinrich zarándokként lép fel a „kolostorban” vagy „előcsarnokban”, ahol költővé válván folytatja útját, mely Novalis tervei szerint egy magasabb, megdicsőült szinten ott fejeződött volna be, ahol elkezdődött. Heinrich fejlődési útja, mely egyúttal egy beavatási út is a romantikus poézisbe, egy tengely körül körkörösén forogva spirális ívet ír le alulról felfelé, az immanenciából, a földi hazából a transzcendenciába: a költészet magasabb hazájába, valamint kívülről befelé: a tudat szférájából a *Selbst* tudattalan szférájába. „A csodavirág állott előtte; ő pedig Thüringia felé tekintett, amelyet az imént hagyott maga mögött ama furcsa sejtelemmel, mintha most érkezne vissza hosszú vándorlás után a világnak arról a tájékaról, ahová tartanak éppen: mintha útjának ez volna tulajdonképpeni célja” (NOVALIS 1985, 19). Heinrich tehát már a regény első részében érzi hazatérését, amikor pirkadatkor (Morgendämmerung) elhagyja az atyai várost. A regényhez írott *Paralipoménában* megjegyzi: „[...] a befejezés átmenet a valódi világból a Titkosba – halál – végső álom és feléledés” (NOVALIS, 1960, 342, ford. tőlem: H. G.).

Az úton levés, az utazás, a vándorlás, a szent zarándoklás átmeneti állapotot jelent egy kiindulópont és egy cél- vagy végpont között. Ebből a pozícióból nézve mindig van egy előzetes és egy utólagos stádium: vagyis egy átmenet, mely két térbeli, időbeli, ontológiai területet, illetve két tudati szférát választ el egymástól és köt össze egymással. Az idő-perspektívában ezt az átmenetet a *derengés* (Dämmerung), a nappal és az éjszaka vagy a jelen (romantikus kor, melyben gyűlölet és barbárság uralkodnak), a múlt (a szeretet és poézis aranykora) és a jövő (2. örök aranykor) köztes időszaka jelenti. A tér-perspektívában az átmenet a hideg, észorientált *Észak* (Eisenach, Németország) és a meleg, érzéki *Dél* (Augsburg, Itália) vagy a *Nyugat* (a Napnyugat, Európa kereszties hadjárataival) és *Kelet* (a romantikus, békés Napkelet, a poézis hazája) között – többek között a városkapu és/vagy maga az utazás. A tudat-szférában az *álm* vagy a látomás/jelenés a küszöb a tudat és a tudattalan szférái között, ontológiai szempontból pedig a *halál* jelenti az átmenetet a véges itt-létből (Dasein) a végtelen Léthe (Sein). Az igazi romantikus művész nem egyszerű költő, de látnok, orvos, szent és üdvözítő is *par excellence*, s mint közvetítő mind időben, mind térben, mind pedig ontológiai szempontból a középen helyezkedik el. Bizonyos mágikus pillanatokban mindkét tartományt képes egyidejűleg érzékelni, egymással összekapcsolni vagy egymásba olvasztani, mégpedig újra és újra visszatérő, egyre fokozottabb alakban hatványozva őket, a már említett *Athenäum*-töredék szellemében: „S ugyanakkor [a romantikus poézis] a leginkább képes arra, hogy az ábrázolt és az ábrázoló között, minden reális és ideális érdektől mentesen, a poétikai reflexió szárnyain középütt lebegjen, ezt a reflexiót újra és újra hatványozza, s akárha tükrök végtelen során, megsokszorozza” (SCHLEGEL/SCHLEGEL 1980, 281).

A Démon hatalma avagy Érosz és az arany ereje – Ludwig Tieck: A Rúnahegy (1804)

Heinrich elvágódásához képest kevésbé emelkedett Christian vágya Ludwig Tieck *A Rúnahegy* című elbeszélésében. Christian nem költő ugyan, ám mégis újra és újra egy idegen, mágikus erő csábítja el, „hogyan idegen vidékre menjen, kitörjön az ismétlődő, szokványos dolgok köréből” (TIECK 2014, 27), atyja „rendezett virággyásokból álló korlátozott, kis kertjéből” (TIECK 2014, 27). Az elvágódás csábítja el a békés síkvidékről a kísérteties, sivár és rideg hegyekbe, ahol egy ideig otthonosan él, és derűs vadászként Diána istennőt dicséri dalaiban. Idővel azonban egyre jobban irtózik a kietlen vidéktől, majd egy idegen tanácsára – és titkos benső vágyait követve – éjjelkor felmegy a Rúnahegyre, mert „aki ért a kereséshez, és szíve mélyén érzi a vonzást, az ősrégi barátokra és káprázatokra bukkan, megtalálja mindazt, amire hön áhítozik” (TIECK 2014, 32), közli vele az idegen. Christian így talál rá a csábító asszonyra, s mivel rabul ejti a peep-show-ra em-

lékeztető, meztelenre vetkőző erdei asszony földöntúli szépsége, örökre eljegyzí magát a hideg, az ércek és a kő világának élettelen és szeretet nélküli, anorganikus birodalmával. Az asszony egy mágikus táblát nyújt a fiú felé e szavakkal: „Vedd az én emlékezetemre” (Тיעк, 2014, 35). Ez Jézus szavainak pandant-ja, melyeket az utolsó vacsorakor mond tanítványainak: „És vette a kenyeret, hálát adott, megtörte és e szavakkal adta nekik: Ez az én testem, amely tiérettetek adatik: ezt cselekedjétek az én emlékezetemre” (Lk. 22,19).

Christian hiába menekül ebből az örült álomból, a sötét, szédítő magasságból a napsütötte síkvidékre, ahol a hegy déli lejtőjén lévő jámbor kis faluban új életet akar kezdeni. Már a nászéjszakán ezekkel a szavakkal vigasztalja bájos feleségét: „Nem, te nem az a kép vagy, amely egykoron elkápráztatott álomban, és amelyet egészen elfeledni soha nem tudok, de azért boldog vagyok melletted, és üdvözlőnek érzem magam a karodban” (Тיעк, 2014, 38). Christian, kinek alázatát és gyermeki kedélyét betemette a vadság, mohóság és gőg, a keresztény értékrenddel ellentétes nézetet vall: az eleven, organikus természetet hajdani, pompás kővilágok holttestének tartja. Az örületbe kergetett férfi az örökkévalót keresi, melyet a hegy sötét gyomrában, az anorganikus kő- és ércbirodalomban vél megtalálni. Tieck elbeszélésében, mely a rémromantika jellegzetes példája, a keresztény szellemenben nevelkedett főhőst – már a neve is erre utal! – elragadják a természet sötét és hatalmas erői: az emberi természet és a hatalmas makrokozmikus természet mélységei, melyeket az ember hiába igyekszik megfékezni vagy leigázni. Christian jámbor apja is csupán a természet apró darabját – kertecskéjét – tudja uralni és művelni. Ő azonban tisztában van saját emberi korlátaival, és nem feszegeti azokat, nem akarja átszakítani őket, míg Christian kitör a hétköznapi élet megszokott kerékvágásából, ám a roppant és rettenetes természetben már képtelen úrrá lenni, ezért szükségszerűen a démoni áldozatává válik.

A Gonosz kísértése és kísérlet a megmenekülésre –

Adelbert von Chamisso: Schlemihl Péter (1814) – a modern Ördög szürke átlagember képében: erkölcsi győzelem, tudományos vereség

Adelbert von Chamisso Peter Schlemihlje a világban bolyongva nyugalmat keres, és a vágyott, boldog életet az emberi társadalomban az Ördög segítségével kívánja elérni, aki igencsak korszerűen immár egy hétköznapi, jellegtelen és alázatos, szürke férfi alakjában lép színre. Schlemihl Fortunatus kifogyhatatlan erszényéért lemond árnyékáról. Hamarosan meg kell azonban tapasztalnia, hogy elhamarkodott és hibás döntése gazdaggá teszi ugyan, boldoggá azonban nem, mert a társadalom kitzasztja az árnyéktüli embert. Mindenesetre ellenáll a Gonosz további kísértéseinek, és a lelkét már nem adja el: a csodaerszényt egy szakadékba hajtja, és megszabadul a Gonosztól. Megmentett lelke üdvéért azonban hatalmas árat fi-

zet: teljes magányban, árnyéktalanul és pénztelenül kell vezekelnie fiatal korában elkövetett vétekért. Miután beletörődött sorsába, és belátta, hogy saját útját kell járnia, a hétmérföldes csizma birtokába jut. Ettől kezdve szinte korlátlanul még magányosabban bolyong a világban: „Bizony nem vétek nélkül ér e súlyos büntetés; [...]. Egyedül és nyugalom nélkül járom majd a világot” (CHAMISSO 1983, 318). A polgári jólétről és boldogságról lemondva, kitaszítva a társadalomból magántudósként járja kutatóútját a határokat látszólag megszüntető hétmérföldes csizma segítségével. A bensejében rejlő ösképtől űzve a tudománynak szenteli életét, de még a hétmérföldes csizma birtokában sem tudja felkutatni és felmérni az Egészet, az egész Földet. Ez Schlemihl igazi tragédiája: nem a korai vétekért vezekel, hanem gögös vágyáért, hogy uralhassa az Egészet, a mindenséget. Így bolyong a világban, miközben arra ítéltetett, hogy tudja, vágya a tökéletességre, teljességre kielégítetlen marad:

Végül leültem Lamboc legszélső csúcsára, s arccal délnek s keletnek felé fordulva, mint börtönöm feltörhetetlen rácsa előtt, azon keseregtem, hogy íme, mégis ily gyorsan határokra találtam. [...], s arra voltam kárhoztatva, hogy minden, amit gyűjteni és építeni kívántam, már eleve töredék maradjon (CHAMISSO 1983, 330).

E. T. A. Hoffmann: Az elveszett tükörkép története (1815) –
felelet Schlemihlre: a német háziasszony legyőzi a Démont – névtelen
háziasszony versus Giulietta mint femme fatale

Az elveszett tükörkép története című fantáziadarabban, ami egyfajta hommage Chamisso Peter Schlemihlre előtt, szintén megjelenik az észak–dél polaritás, az elvagyódás és a Gonosz kísértése az erotika csáberejével. Erasmus Spikher, az ifjú férj és apa, aki már nevében is hordozza a vágyakozást, végre teljesítheti régi vágyát, és hátrahagyva névtelen feleségét és kisfiát, Rasmust, kilép északi otthona kispolgári életéből, és elutazik a szépséges, meleg Itáliába, merthogy az észak közönséges valóságával szemben Itália a szerelem és buja élvezetek hazája. Mint hűséges férj és családapa donna nélkül jelenik meg egy firenzei kerti mulatságon, melyen német ifjak vidáman ünnepelnek hölgyeik oldalán. „Ó, te józan, te hidegfejű német!” (HOFFMANN 1996, 88), feddi meg Spikhert barátjának, Friedrichnek donnája. Amint azonban feltűnik a szépséges Giulietta, Erasmus örült önkívületben váratlanul a lábai elé veti magát, és felkiált: „Ó, hisz te vagy az, te voltál mindig is, én öröktől fogva csak téged szerettelek, te angyal! – Álmaimban csak téged látalak, te vagy az én boldogságom, üdvösségem, te vagy az én magasabb rendű létem” (HOFFMANN 1996, 89). Erasmus Spikher sorstársával, Peter Schlemihllel ellentétben gondolkodás nélkül eladná lelkét az Ördögnek, Dapertutto doktornak – aki, mint ahogy nevében is szerepel, mindenütt jelen van – és kísérőjének, a cso-

daszép kurtizánnak, Giuliettának, miután a szerelem reményében már lemondott tükörképéről a végzetes asszony javára. Erasmus Spikher német otthona közönséges valósága, jámbor felesége és a költészet magasabb valósága között ingázik, ami itt buja szerelmi élvezetekkel és az Ördöggel kötendő paktummal kapcsolódik össze. Mielőtt azonban vérével pecsételhetné meg a paktumot, és megmérgezhethné feleségét és kisfiát, hogy testestől-lelkestől Giuliettáé lehessen, a jámbor német háziasszony elzavarja a Gonoszt társnőjével együtt, miközben Spikher továbbra is epekedik Giuletta után. Hoffmann-nál nem avatkozik be magasabb erkölcsi instancia, mely megmenthetné a megkísértett férfit; az Ördög és a kurtizán egyszerűen visszaretten az egyszerű és józan, nyárspolgári, mindazonáltal határozott német háziasszonytól, aki meg is bocsájt férjének, mihelyt visszaszerzi tükörképét: „Vándorolj hát még egy kicsit a világban, és alkalomadtán próbáld meg visszaszerzeni az Ördögtől a tükörképedet [...]. A kis Rasmusnak azért küldj néha egypár nadrágot, mert rengeteget csúszkál a térdén, és hamar elnyúvi ezeket a holmikát” (HOFFMANN 1996, 106). A történet vége utal arra, hogy Spikher és Schlemihl találkoznak, és elhatározzák, hogy kiegészítve egymás hiányosságát, együtt járják a világot, ám ebből persze semmi sem lehet.

A keresztény (késő) romantikus költészet hatalma: Szűz Mária versus Vénusz – Joseph von Eichendorff: A márványszobor (1819)

Florio, Eichendorff főhőse *Das Marmorbild* [A márványszobor] című elbeszélésben Tieck, Chamisso vagy Hoffmann alakjaival ellentétben a költő Fortunato segítségével sértetlenül kerül ki a Gonosz és a jó, vagyis Vénusz, a szerelem pogány istennője és Szűz Mária „küzdelméből”. Az elvágódás, kővé dermedt ősi világ erotikus-démoni mágiája, a fény és sötétség ellentéte, a dél varázsa éppúgy jellemzik ezt a késő romantikus szöveget, mint a korábban tárgyaltakat. „Vidéki nyugalomban cseperedtem föl, mily soká szemléltem epekedve a távoli kék hegyeket, midőn a tavasz, mint egy varázslatos vándorköltő vonult át kertünkön, a csodaszép messzeségről s nagy, mérhetetlen gyönyörökről dalolva csábítón” (EICHENDORFF 1958, 8, ford. tőlem: H. G.), meséli az ifjú Florio elvágódását otthonából a dalnok Fortunatónak útban Lucca felé. A szabadságot kereső ifjúra itt is – erotikus – veszélyek leselkednek: Vénusz, a szerelem több alakban megjelenő római istennője búvkorébe vonja az ártatlan ifjút. Florio esti szürkületkor érkezik meg Luccába, majd egy kísérteties, mindazonáltal szerencsés kimenetelű közbjáték után hajnali derengésben folytatja útját a virágzó – déli! – Milánó felé. Az esti szürkülettel veszi kezdetét a sötét, éjszakai kaland, a hajnal pedig már az obskurus, földi vágyak leküzdésére és a világos és tiszta, derűs keresztény világ újra fellelésére utal. Floriót benső vágy űzi ide-oda hanyattatva jó és Gonosz között. A jó képviselői: Fortunato, a költő, a bájos és tiszta Bianca, aki beleszeret Florióba és Pietro, Bian-

ca nagybátyja. A Gonosz képviselői: a csábító szépség, a márványszoborba zárt Vénusz, aki Diána, a vadászat római istennőjének alakjában is feltűnik, majd végül a szerelem életre kelt istennőjének csalfa képében jelenik meg, továbbá követe, Donati, a komor, fekete lovag, aki kerüli a napfényt és harangzúgást. Az ambivalens márványszobor magában foglalja Bianca, a csinos labdajátékos magasztos szeretővé stilizált valós alakját is. A szobor ösképe azonban már gyermekkorától fogva Florio lelkében szunnyadt: „A látványtól Floriónak földbe gyökerezett a lába, mert a kép egy régóta keresett, s most hirtelen felismert szerető képének tűnt fel számára” (EICHENDORFF 1958, 18, ford. tőlem: H. G.). A történet végén a nő pogány templomában fogadja a megbabonázott ifjút, és elárulja neki, hogy azért oly ismerős az ifjúnak, mert „minden férfi úgy hiszi, látott már egyszer, mert képem ott sejlik és virul minden ifjú álmában” (EICHENDORFF 1958, 39, ford. tőlem: H. G.). Florio valójában az erotikus nő bensejében szunnyadó, ám útra keléséig elfojtott vágyképét keresi. Luccában rá is talál a veszedelmes szépségre, de Fortunato, Bianca és Pietro kimentik a végzetes asszony karmai közül. Vénusz, aki minden tavaszal újjáéled, démoni káprázattal csábítja el a gondtalan ifjakat, „akik aztán elválnak az élettől, és mégsem vétetnek föl a holtak békességébe, vad gyönyör és borzasztó bűnbánat között testüket s lelküket elveszítvén bolyongnak, s a legrettenetesebb ábrándképek közt emészti el magukat” (EICHENDORFF 1958, 46, ford. tőlem: H. G.), magyarázza Fortunato Biancának és Pietrónak, amint hajnalban elhagyják Lucca városát. Ám nem csak Florio lelke menekül meg, hanem az egész világ, mert a kőbe száműzött, pogány istennő helyébe új, csöndes és szelíd női alak lép: „Csak áll némán s mélázik / Fakón, nyárelőben, / Szép szeme kialuszik, / S teste szunnyad kőben. // Mert földek s vizek mögött / Csöndesen, szelíden / Dereng szivárvány fölött / Egy másik asszonykép” (EICHENDORFF 1958, 45, ford. tőlem: H. G.). A veszély és a csábítás azonban újra és újra megjelenik: „Egy más honból [...] Ez Itália”, mert „[...] illatos fátyol alatt / A tavasz, ha eljő, / Titkos ünnepen halad / A régi varázserő” (EICHENDORFF 1958, 44, ford. tőlem: H. G.)

Záró megjegyzés: Goethe, Thomas Mann és Hermann Hesse

A német romantika néhány prózai írásában bemutatott, toposzszerű motívum, mint az elvagyódás a hideg-rideg és józan északról a meleg és érzéki, mámorító délre vagy a távoli keletre, az ígértes, egzotikus Napkeletre vagy egy magasabb hazába, a gyermekkor védettségéből és a biztonságos síkvidéken zajló (kis)polgári élet hétköznapijaiból a veszélyekkel fenyegető, zord hegységekbe; a Gonosz erotikus varázsa; a hős önmaga keresése; az örökös bolyongás, úton levés a világban; a megnyugvás utáni vágy – röviden: a *levés* és a *lét* problematikája, a lehetséges valóssá válása felmerül már a romantika előtt és után is, ám legmarkánsabban

kétségkívül a romantika tematizálja. Már Goethe Werthere, az életben csődöt mondott Sturm und Drang-hős is az elérhetetlenre és végtelenre vágyik. Lotte pontosan diagnosztizálja Werther szenvedéseinek valódi okát: „Attól tartok, a lehetetlenség fűti annyira a vágyát, a lehetetlenség, hogy a magáévá tegyen” (GOETHE 1983, 109). A szenvedő ifjú éppígy vágyakozik – mindhiába – arra, hogy eggyé válhasson Istennel, a Teremtővel:

Ó, akkoriban, mily gyakran vágyódtam a mérhetetlen tenger partja után ama darumadár szárnyaival, mely fölöttem szállt el, hogy a végtelennek habzó kupájából igyam az élet duzzadó kéjéből, s keblem korlátolt erejével csak egyetlen pillanatra érzem ama lény boldogsának egyetlen cseppjét, aki mindent magában és maga által hoz létre (GOETHE 1998, 52).

Goethe Werther-regénye (1774) után majd száznegyven évvel és a romantika hőskora után száz évvel jelenik meg Thomas Mann *Halál Velencében* (1912) című novellája. Gustav Aschenbachot, a híres német író egy láthatatlan erő csábítja Münchenből Velencébe, ahol akaratától megfosztva sötét démona áldozatává válik. Hermann Hesse *Klein és Wagner* (1919) című novellájában is délre menekül Klein, a skizofrén német nyárspolgár, akiben ott rejtőzik Wagner, a tömeggyilkos ámokfutó és Wagner, a komponista zseni is. Délen elszabadulnak elfojtott ösztönei: a dionüszoszi princípium győzedelmeskedik az apollói princípium fölött – ugyanúgy, mint német íróháza, Gustav von Aschenbach esetében.

Bibliográfia

- CHAMISSO, Adelbert von (1983), Schlemihl Péter, ford. Bálint Lajos, in GYÖRFFY Miklós (szerk.), *XIX. századi német elbeszélők*, Budapest, Európa Kiadó, 271–336.
- EICHENDORFF, Joseph von (1958), *Gesammelte Werke in zwei Bänden*, hg. v. Hans Jürgen Meinerts, Bd. 2, München, C. Bertelsmann.
- GOETHE, Johann Wolfgang (1983), Werther szerelme és halála, ford. Szabó Lőrinc, in GYÖRFFY Miklós (szerk.), *Goethe: Szépprózai művek*, Budapest, Európa Kiadó, 7–131.
- HOFFMANN, Ernst Theodor Amadeus (1996), Szilveszteréji kalandok, ford. Halasi Zoltán, in HALASI Zoltán (szerk.), *Az elveszett tükörkép története. Novellák*, Budapest, Magvető, 65–107.
- HORVÁTH Géza (2019), Fernweh oder Heimweh in der deutschen Romantik, in Anita CZEGLÉDY – Géza HORVÁTH (Hg.), *Inspirationen III, Wege*, Budapest–Paris, Károli Gáspár Universität der Reformierten Kirche in Ungarn – Édition L’Harmattan, 15–25.
- KLUCKHOHN, Paul (1960), Friedrich von Hardenbergs Entwicklung und Dichtung, in Novalis, *Schriften*, Bd. 1. Hg. v. Paul KLUCKHOHN – Richard SAMUEL, Stuttgart, W. Kohlhammer.

- NOVALIS (Friedrich von Hardenberg) (1960), Das allgemeine Brouillon. Materialien zur Enzyklopädistik 1798/99, in Novalis: *Schriften*, Bd. 3. Hg. v. Paul KLUCKHOHN – Richard SAMUEL, Stuttgart, W. Kohlhammer.
- NOVALIS (Friedrich von Hardenberg) (1985), *Heinrich von Ofterdingen*, ford. Márton László, Budapest, Helikon.
- SCHLEGEL, August Wilhelm – SCHLEGEL, Friedrich (1980), Válogatott esztétikai írások, ford. Tandori Dezső, Budapest, Gondolat, 1980.
- SCHLEIERMACHER, Daniel Friedrich Ernst (2000), *A vallásról. Beszédék a vallást megvető művelt közönséghez*, ford. Gál Zoltán, Budapest, Osiris.
- TIECK, Ludwig (2014), A Rúnahegy, ford. Horváth Géza, in Ludwig TIECK, *Az élet fényűző bőssége. Elbeszélések*, Budapest, Argumentum, 27–50.